

УДК 330.101.5

Дихотомія формальних та неформальних інститутів

Стрижак О.О.

кандидат економічних наук, доцент,
Харківський національний економічний університет
імені Семена Кузнеця

У статті розкрито зміст, принципи відмінності формальних та неформальних інститутів, а також критерії їх розмежування. Доведено, що неформальні інститути можуть забезпечувати стабільне функціонування інституціональної системи суспільства, заповнюючи інституціональний вакуум. На основі аналізу літературних джерел узагальнено та доповнено основні типи взаємодії формальних та неформальних інститутів у динаміці, визначено їх взаємовплив. Аргументовано, що використання формальних та неформальних правил зумовлено розміром трансакційних витрат, які супроводжують їх дотримання. Обґрунтовано, що непрямим показником оцінки якості інституціональної системи, який відображає ефективність діючих формальних інститутів, є розмір тіньового сектора економіки.

Ключові слова: формальні інститути, неформальні інститути, правила, норми, трансакційні витрати, інституціональна система.

Стрижак Е.О. ДИХОТОМИЯ ФОРМАЛЬНЫХ И НЕФОРМАЛЬНЫХ ИНСТИТУТОВ

В статье раскрыты содержание, принципиальные отличия формальных и неформальных институтов, а также критерии их разграничения. Доказано, что неформальные институты могут обеспечивать стабильное функционирование институциональной системы общества, заполняя институциональный вакуум. На основе анализа литературных источников обобщены и дополнены основные типы взаимодействия формальных и неформальных институтов в динамике, определено их взаимовлияние. Аргументировано, что использование формальных и неформальных правил обусловлено размером трансакционных издержек, которые сопровождают их соблюдение. Обосновано, что косвенным показателем оценки качества институциональной системы, отражающим эффективность действующих формальных институтов, является размер теневого сектора экономики.

Ключевые слова: формальные институты, неформальные институты, правила, нормы, трансакционные издержки, институциональная система.

Stryzhak O.O. DICHOTOMY OF FORMAL AND INFORMAL INSTITUTIONS

The content, basic differences, the criteria of differentiation of informal and formal institutions are disclosed in the article. It is proved that informal institutions can ensure a stable functioning of the institutional system of society by filling institutional vacuum. Based on the analysis of literary sources main types of interaction between informal and formal institutions in dynamic are summarized and completed, determined their interaction. The author argued that use of formal and informal rules depends from a size of transaction costs which accompany compliance. Is grounded that a size of the shadow economy is an indirect measure of evaluating the quality of the institutional system, and reflects the effectiveness of existing formal institutions.

Keywords: formal institutions, informal institutions, rules, norms, transaction costs, institutional system.

Постановка проблеми у загальному вигляді. Питання забезпечення сталого економічного зростання залишаються у центрі уваги вчених, політиків, держслужбовців не одне десятиріччя, але однозначної відповіді на те, які чинники є запорукою економічного успіху, як не допустити кризову ситуацію в економіці, досі немає. Виявляється, на перший погляд, парадоксальна ситуація, коли найбільш високі темпи росту спостерігаються в тих країнах, які не мають ані великих запасів природних ресурсів, ані значних територій та земельних угідь. І навпаки, є багато держав, які, маючи значний природний потенціал, демонструють у край низькі темпи розвитку.

Як свідчать результати досліджень, проведених у країнах із перехідною економікою, наявність значних природних багатств не є запорукою економічного успіху і часто призводить до їх надмірного витрачання. Так, вивчаючи особливості розвитку посткомуністичних держав, Вінієцкі Дж. виявив таку закономірність: «Що стосується ресурсів, які розуміються як основні, набагато вище використання енергії, сталі, цементу та інших основних ресурсів на \$1 ВВП у комуністичних країнах також дає підстави для припущення про фактичну надмірну пропозицію ресурсів, про які йде мова, у цих державах. І якщо ми подивимося тільки на мінеральні ресурси (із точки зору реаль-

ного виробництва й сприятливого розташування запасів), тоді ми повинні підкреслити той факт, що такі багатства доступні в першу чергу у відстаючих країнах із перехідною економікою» [1, с. 4–5]. Отже, доступність ресурсів та їх невелика вартість у цих країнах не створили стимулів для їх ефективного використання завдяки впровадженню інноваційних технологій та оновленню виробничих процесів; навпаки, природні багатства витрачалися неефективно та практично неконтрольовано, що призвело в остаточному підсумку до переходу на ресурсозалежну модель розвитку, вичерпання наявних ресурсів, застарівання технологічного обладнання, неконкурентоздатності продукції тощо. Отже, добробут країни в постіндустріальному глобалізованому суспільстві залежить насамперед не від природних багатств, а від її спроможності застосовувати наявний потенціал (чи створювати його). Важливе значення має не стільки забезпечення ресурсами, скільки те, які інституціональні умови створено для їх

ефективного використання. У цьому аспекті особливої актуальності набувають питання опанування теоретичних засад, а також розробки практичних рекомендацій щодо інституціонального забезпечення соціально-економічного розвитку держави, оцінки впливу інституціональних чинників на якість економічного зростання, визначення можливостей забезпечення економічного розвитку формальними та неформальними інститутами у складі інституціональної системи суспільства тощо.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Дослідження проблем співвідношення формальних та неформальних інститутів, визначення ефективності їх дії, значення для національної економіки та окремих її сфер знайшли відображення у працях таких авторів, як: Davis L., North D., Smorodin C. [2], Pejovich S. [3], Helmke G. [4], Skoog G.E. [5], Winiecki J. [6; 7], Аузан А.А. [8], Шастітко А.Є. [9], Цирєнова А.А. [10], Плетньов Д.О. [11], Вайсман Е.Д., Подшивалова М.В. [12], Леме-

Таблиця 1

Інститути (правила і норми)

Автор	Формальні	Неформальні
Pejovich S. [22, с. 246]	Включають конституції, законодавчі акти, норми загального права, а також інші урядові постанови. Урядові органи забезпечують дотримання цих правил за допомогою санкцій, таких як штрафи, тюремне ув'язнення і екзекуція	Включають у себе традиції, звичаї, релігійні вірування, а також усі інші інтерпретації соціального світу, які пройшли випробування часом. Виконання неформальних правил відбувається у повсякденному житті за допомогою санкцій, таких як остракізм із боку друзів і сусідів або втрата репутації
Skoog G.E. [5, с. 21]	Свідомо розроблені людьми і часто кодифіковані в письмовій формі. Прикладами є конституції, закони та нормативні акти	Розвиваються спонтанно і ненавмисно з плином часу за рахунок людської взаємодії і приймають форму неписаних конвенцій, процедур, звичаїв, кодексів та норм поведінки
WB [23, с. 6]	Включають правила, прописані в законі урядом, кодифіковані і прийняті приватними інституціями, а також державними і приватними організаціями, діючими в рамках публічного права	Часто діють поза формальною правовою системою, відображають неписані кодекси соціальної поведінки
Носков В.А. [17, с. 957]	Правила, які зафіксовано в знаковій формі (і використовуються в явному вигляді як обмежувач набору виборів індивідів) і забезпечені легальним захистом із боку держави	Ті правила, які також є обмежувачами поведінки, але не зафіксовані (а частина з них, за Ф. Хайєком, і не може бути зафіксована) у знаковій формі, а також захищені іншими механізмами (відмінними від держави)
Плетньов Д.О. [11, с. 11]	Правила, закладені в основі формальних інститутів, закріплені законодавчими або нормативними актами, обов'язковими до виконання певною групою індивідів	Ґрунтуються на негласних нормах і правилах

щенко П.С., Сидорова А.М. [13], Мазур О.Є. [14], Меркулова Т.В. [15], Михайлов О.М., Бєлова Л.В. [16], Носков В.А., Михаленок Н.О. [17], Прушківська Е.В. [18], Панеях Е.Л. [19], Фролов Д.П. [20], Цветкова Г.С. [21] та ін. Однак, незважаючи на одержані наукові здобутки та отримані результати, низка питань щодо інституціонального забезпечення розвитку соціально-економічних систем потребує подальшого опрацювання та розвитку. Зокрема, це стосується визначення того, яким чином неформальні норми впливають на процеси економічного розвитку і як вони починають домінувати над формальними, як регулювати процеси зростання неформального сектора економіки, яким чином можна впливати на ті неформальні норми, які втілені у свідомість і суперечать формальним, за допомогою яких засобів домогтися слідування формальним нормам та підвищити їх ефективність тощо.

Формулювання цілей статті (постановка завдання). Мета статті – визначення взаємозв'язку та взаємовпливу формальних та неформальних норм в їх діалектичній єдності.

Виклад основного матеріалу дослідження. Інституціональну систему суспільства становить організована певним чином сукупність інститутів. Категорія інституту є мультидисциплінарною, має широкий зміст і значну кількість тлумачень, тому в контексті даної статті будемо застосовувати підхід, згідно з яким інститут розглядається як система норм та правил. За ступенем формалізації всі інститути розподіляються на формальні та неформальні (табл. 1).

Формальні зафіксовані в нормах писаного права й обов'язкові для виконання всіма членами суспільства, для дотримання процедури їх виконання існують механізми примусу і покарання за недотримання діючих формальних норм. На відміну від них неформальні – неписані та не задокументовані у текстах офіційних документів норми і правила. Тобто критерієм розмежування формальних та неформальних правил є: по-перше, можливість чіткого визначення і специфікації, по-друге, закріплення в текстах документів із проходженням відповідної процедури реєстрації у державних установах; по-третє, наявність механізму підтримки виконання з боку державних органів; по-четверте, обов'язки держави щодо захисту цих правил. Деякі неформальні правила з часом формалізуються, приймаючи форму закону чи підза-

конного акту, інші не піддаються формалізації через недоцільність, складність переводу у знакову форму чи неможливість чіткої ідентифікації (такі як культурні традиції чи релігійні обряди) або існування протиріччя з наявними формальними (правила діяльності кримінальних кланів).

Принципова відмінність формальних та неформальних норм полягає у тому, що формальні норми є кодифікованими, тобто зафіксованими у знаковій, письмовій формі. Вони чітко сформульовані та визначені, мають форму прояву у вигляді законів, підзаконних актів, розпоряджень, указів тощо. Навпаки, неформальні не зафіксовані в офіційних документах, але підтримуються мовчазно за згодою сторін взаємодії. Однак вони також мають певні механізми підтримки у вигляді морального осуду (якщо не суперечать формальним) чи покарання («кодекси», закони та правила мафії, якудзи, тріад тощо). У цих структурах зі складною ієрархією та жорсткими механізмами примусу до виконання правил стосунки регулюються визначеними неписаними нормами поза залежністю від місця розташування осередків та відповідно законодавства тієї чи іншої країни. Потужні нелегальні синдикати є могутніми гравцями на світових ринках, вони можуть не тільки порушувати, але й змінювати правила гри шляхом прийняття потрібних їм законів за допомогою лобювання, підкупу політиків та державних службовців, підтримки окремих політичних рухів та партій. Великі грошові обороти дають нелегальним кримінальним структурам змогу виводити значні кошти з обігу та вкладати їх у вже цілком легальний бізнес, виступаючи інституціональними інвесторами. Таким чином, неформальні інститути (як цілком легальні, але не формалізовані, так і нелегальні чи відверто незаконні) тісно «вплітаються» в систему економічних відносин, стаючи її складовою частиною. Вони можуть як протидіяти державі, вносячи нестабільність та підвищуючи суспільні витрати, так і підтримувати соціально-економічну систему, частиною якої вони є. Певним чином такі інститути забезпечують стабільне функціонування інституціональної системи суспільства, заповнюючи інституціональний вакуум.

І формальні, і неформальні норми змінюються у часі. Здебільшого неформальні перетворюються повільніше, оскільки передбачають зміни менталітету. Однак існують випадки, коли неформальні норми швидко замінюють формальні внаслідок недоскона-

лості останніх. Так, наприклад, недосконале законодавство СРСР 1990-х років, яке не відповідало умовам часу під час переходу від планової економіки до ринкових відносин й не було своєчасно оновлено, призвело до появи та широкого впровадження суб'єктами господарювання схем ухиляння від сплати податків і збільшення обсягів товарно-бартерних операцій, переходу державної власності у власність олігархічно-кланових структур шляхом венчурної приватизації та інших негативних явищ трансформаційного періоду.

Залежно від співвідношення формальних та неформальних норм у суспільстві існують різні форми взаємодії інститутів у динаміці. На основі аналізу літературних джерел було узагальнено та доповнено основні типи взаємодії формальних та неформальних інститутів [3, с. 170–171; 8, с. 27–28; 15, с. 69]:

1) формальні інститути вводяться на основі наявних у суспільстві неформальних правил, звичок, традицій тощо, тобто неформальні правила формалізуються;

2) формальні інститути пригнічують, але не змінюють неформальні інститути, тобто неформальні інститути існують, але виконують другорядну роль у суспільстві;

3) формальні правила вступають у пряме протиріччя з неформальними;

4) формальні правила створюються для протидії наявним неформальним нормам і повинні сприяти формуванню оновлених неформальних інститутів;

5) формальні і неформальні інститути існують паралельно, тобто неформальні норми заповнюють інституціональні лакуни, які не регулюються наявними формальними;

6) неформальні правила, які виникають, сприяють реалізації формальних, доповнюючи та продовжуючи їх;

7) неформальні правила витісняють формальні, якщо останні породжують невиправдані витрати у їх суб'єктів, не приносячи відчутних переваг ані державі, ані безпосередньо гарантам цих правил;

8) формальні правила «приспосовуються» до неформальних, змінюючись під впливом суспільства чи вимог часу.

Зважаючи на вищенаведене, постає питання: чому люди додержуються неформальних норм, навіть якщо за їх недотримання не передбачено жодних офіційних санкцій? У будь-якому разі за невиконання неформальної норми (якщо вона не є продовженням формальної) неможливо притягнути до адміністративної чи кримінальної відповідальності.

Аузан А.А. наголошує на тому, що у відповідних ситуаціях фактичний вибір адресатами непогоджених норм однієї з них (і, отже, вибір на користь порушення іншої) зумовлюється співвідношенням балансів вигод і витрат проходження кожної з норм, що зіставляються. При цьому поряд із прямими вигодами і витратами кожної з дій, до складу таких балансів входять і очікувані витрати застосування санкцій за порушення альтернативного правила [8, с. 27]. Отже, використання тієї чи іншої норми зумовлено насамперед тими витратами, які супроводжують її дотримання. Так, Пейович С. указує на те, що, звільняючи ресурси для альтернативного використання, формальні правила, знижуючи трансакційні витрати, роблять більший внесок у виробництво багатства, ніж правила, які призводять до збільшення трансакційних витрат. Інституційні зміни і виробництво багатства, таким чином, пов'язані через вплив цих змін на трансакційні витрати [22, с. 246]. Через те основним критерієм, який визначає пріоритет використання формальної чи неформальної норми, є розмір трансакційних витрат, які Вінієцкі Дж. трактує як «витрати, пов'язані зі створенням, зміною, закріпленням і використанням інститутів економічними суб'єктами» [6, с. 148]. Якщо слідування формальним правилам викликає додаткові витрати, то обирається альтернативний варіант, тобто неформальна норма, трансакційні витрати використання якої нижче. У разі високих трансакційних витрат використання формального правила чи відсутності суттєвих санкцій за його невикористання йому на заміну прийде неформальне. У даному разі для того, щоб примусити виконувати наявне формальне правило, необхідно збільшити санкції за його невиконання. Високі трансакційні витрати використання формальних норм призводять до часткового чи повного їх ігнорування та зумовлюють перехід на альтернативні неформальні правила.

Таким чином, доцільність використання того чи іншого правила (як формального, так і неформального) визначається на основі співставлення таких трансакційних витрат:

1) витрат використання правил;

2) витрат захисту норми, що використовуються;

3) витрат реалізації санкцій за невикористання правил;

4) витрат переходу на інше правило (якщо такі витрати вкрай високі, то буде використовуватися неефективна норма; цей ефект отримав назву інституціональної пастки);

5) витрат уникнення покарання за невиконання правила.

Слід зазначити, що в будь-якому суспільстві неможлива відмова від неформальних правил та їх повна заміна формальними, оскільки неможливо прописати правила для всіх областей діяльності та типів взаємодії. Саме тому основною функцією неформальних правил є регулювання відносин, які не підтримуються формальними нормами. За твердженням Вінієцкі Дж. [6], неформальні правила можуть зменшувати негативний вплив неправильно діючих формальних інститутів.

Дослідження, проведені фахівцями Світового банку, доводять важливість тієї ролі, яку відіграють неформальні інститути у суспільстві, оскільки, як зауважено в Доповіді, «люди як у багатих, так і бідних країнах покладаються на неформальні інститути для полегшення трансакцій, але ці інститути є відносно більш важливими в бідних країнах, де формальні інститути менш розвинені. Крім того, бідні люди в бідних країнах часто погано обслуговуються доступними обмеженими формальними інститутами. У бідних країнах і бідних регіонах, зокрема, неформальні інститути замінюють формальні» [23, с. 6]. Неформальні інститути набувають пріоритету тоді, коли формальні недостатньо розвинені або не регулюють окремі сфери діяльності суспільства. Тому в окремих випадках експерти Світового банку не рекомендують відмовлятися від неформальних правил, які довели свою ефективність протягом тривалого

часу: «Де неформальні інститути ефективно діють, а формальні інститути вимагають підтримки, створення нових формальних інститутів не може бути пріоритетом для політиків» [23, с. 12]. При цьому було виявлено залежність ступеня розвитку формальних інститутів і рівня розвитку країни.

Часто неформальні інститути виникають в областях, які не регулюються формальними правилами. Слід погодитися зі Скуг Г.Е. у тому, що «відносини між формальними та неформальними інститутами значною мірою доповнюють одне одного. Оскільки це не представляється можливим і бажаним розробити детальні формальні правила для всіх можливих та специфічних повторюваних ситуацій, неформальні правила необхідні, щоб доповнювати формальні. Неформальні правила виникають спонтанно, щоб піклуватися про постійні проблеми взаємодії, які не регулюються формальними правилами. Ці проблеми нерідко виникають як результат формальних правил, так що неформальні правила стають адаптацією до формальних правил» [5, с. 23]. При цьому співвідношення формальних та неформальних правил визначається насамперед ефективністю діючих формальних. Більш зручна у використанні норма витісняє менш зручну.

У розвинених країнах формальні інститути доповнюють неформальні; неформальні правила можуть бути дуже ефективними, оскільки вони мають формальні закони як дублюючі. У країнах, що розвиваються, учасники ринку використовують неформальні механізми як

Таблиця 2

Частка тіньового сектору економіки України, % до ВВП

	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016, I кв.
% до офіційного ВВП	38,0	34,0	34,0	35,0	43,0	40,0	41,0
монетарний метод (чинні метод. рекомендації)	30,0	26,0	24,0	23,0	33,0	30,0	29,0
монетарний метод (нова редакція)	45,0	41,0	37,0	36,0	40,0	40,0	37,0
електричний метод	37,0	29,0	29,0	30,0	38,0	36,0	34,0
метод «витрати населення – роздрібний товарооборот» (чинні метод. рекомендації)	44,0	48,0	46,0	51,0	58,0	56,0	54,0
метод «витрати населення – роздрібний товарооборот + послуги» (нова редакція)	35,0	48,0	49,0	57,0	65,0	61,0	56,0
метод збитковості підприємств, скорегований	30,0	25,0	27,0	27,0	35,0	26,0	34,0
метод Шнайдера	41,1	40,4	40,0	39,5	46,5	47,1	
Середнє арифметичне	37,5	36,4	35,8	37,3	44,8	42,0	40,7

Джерело: складено за даними [24; 25]

субститути [23, с. 173]. У більш розвинених країнах, як правило, і більш досконале законодавство та наявність ефективного механізму його підтримки, тобто більш ефективні формальні інститути. Люди віддають перевагу слідуванню формальним інститутам, якщо це виявляється більш виправданим із позицій економічного підходу, оскільки їх використання знижує трансакційні витрати; і навпаки, у менш розвинених країнах із недосконалим законодавством чи за відсутності дієвого контролю над його дотриманням економічні агенти віддають перевагу використанню неформальних правил, збільшуючи тіньовий сектор економіки. Таким чином, розмір тіньового сектора економіки є непрямим показником оцінки якості інституціональної системи та відображає передусім ефективність діючих формальних інститутів.

Дані, наведені в табл. 2, свідчать про високий рівень тінізації економіки України, розмір якого навіть за найменшими значеннями є критичним для нормального розвитку країни і свідчить про неефективність діючих формальних інститутів та негативні умови для ведення бізнесу. Високі податки, бюрократія, тривалість, складність та дорожняча адміністративних процедур, пов'язаних із здійсненням підприємницької діяльності, сприяють переходу бізнесу в тінь, що негативно відбивається передусім на розмірах податкових надходжень до бюджету та створює пере-

думови нечесної конкуренції щодо легально діючих суб'єктів господарської діяльності.

Висновки з цього дослідження. Ефективність інституціональної системи суспільства визначається у взаємодії та взаємопо-силенні дії формальних та неформальних інститутів. Будь-які суперечності, які виникають між ними, призводять до збільшення трансакційних витрат суспільства. Таким чином, оптимізація взаємодії інститутів залежить передусім від спроможності держави щодо приведення законодавчо-нормативної бази у відповідність до вимог ринку, а також створення дієвого механізму підтримки оновлених формальних інститутів. Перспективи подальшого наукового пошуку, на нашу думку, полягають у розробці науково-практичних рекомендацій щодо визначення напрямів адаптації ефективних інститутів ринкової економіки до умов трансформаційної, а також удосконалення власних інститутів інституціональної системи України за рахунок приведення формальних інститутів у відповідність до вимог сучасності, реалізації дієвих механізмів їх підтримки. Впровадження відповідних рекомендацій та заходів дасть змогу вивести потік ресурсів із тіні та підвищити ефективність функціонування економіки, оскільки ефективна інституціональна система є необхідною передумовою щодо створення сприятливого бізнес-середовища і покращення інвестиційного клімату в країні.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Winięcki J. Determinants of catching up or falling behind: interaction of formal and informal institutions / J. Winięcki // *Successes and failures in real convergence*. National Bank of Poland, – 2003, 23-24 October [Electronic resource]. – Access mode : <http://www.nbp.pl/konferencje/radisson/Mowcy/Winięcki/winięcki.pdf>.
2. Davis L. Institutional Change and American Economic Growth / L. Davis, D. North., C. Smorodin. – Cambridge: Cambridge University Press, 1971. – 283 p.
3. Pejovich S. The Effects of the Interaction of Formal and Informal Institutions on Social Stability and Economic Development / S. Pejovich // *Journal of Markets & Morality*. – 1999. – № 2(2). – P. 164–182.
4. Helmke G. Informal Institutions and Comparative Politics: A Research Agenda / G. Helmke, S. Levitsky // *Perspectives on Politics*. – Vol. 2. – № 4. – P. 725–740.
5. Skoog G.E. Supporting the Development of Institutions – Formal and Informal Rules / G.E. Skoog [Electronic resource]. – Access mode : http://www.sida.se/contentassets/502276753e2c429b9c4e066ae0c16872/20053-supporting-the-development-of-institutions---formal-and-informal-rules.-an-evaluation-theme-basic-concepts_1886.pdf.
6. Winięcki J. Formal rules, informal rules, and economic performance: an organizing framework / J. Winięcki // *Acta Oeconomica*. – 2000/2001. – Vol. 51(2). – Issue 2. – P. 147–172.
7. Winięcki J. Formal and Informal Rules in Post-Communist Transition / J. Winięcki // *Journal of Public Finance and Public Choice*. – 1998. – XVI(1). – P. 3–26.
8. Аузан А.А. Институциональная экономика / А.А. Аузан. – М. : Инфра-М, 2005. – 415 с.
9. Шаститко А.Е. Новая институциональная экономическая теория / А.Е. Шаститко ; 3-е изд., перераб. и доп. – М. : Экономический факультет МГУ, ТЕИС, 2002. – 591 с.
10. Цыренова А.А. Развитие человеческого капитала в условиях трансформации институциональной среды / А.А. Цыренова. – Улан-Удэ : ВСГТУ, 2006. – 88 с.

11. Плетнёв Д.А. Природа и эволюция взглядов на институт как категорию экономической науки / Д.А. Плетнёв // Вестник Челябинского государственного университета. – 2012. – № 10(264). – Вып. 38. – С. 5–13.
12. Вайсман Е.Д. Анализ институциональной среды предпринимательства России: структурно-временной срез / Е.Д. Вайсман, М.В. Подшивалова // Теоретические основы экономики и управления. – 2015. – Вып. 3(221). – С. 19–31.
13. Лемещенко П.С. Неформальные институты и рыночная реформа в Беларуси: эволюция, противоречия, стратегия : научное издание / П.С. Лемещенко, А.М. Сидорова. – Мн. : Мисанта, 2013. – 99 с.
14. Мазур О.Є. Управління інституціональною динамікою: узагальнення сучасних підходів / О.Є. Мазур // Проблеми економіки. – 2013. – № 3. – С. 254–260.
15. Меркулова Т.В. Формальный и неформальный институты налога: взаимосвязи и противоречия / Т.В. Меркулова // Наукові праці ДонНТУ. – Серія «Економічна». – Вип. 91. – С. 64–70.
16. Михайлов А.М. Формальные и неформальные институты в банковской сфере / А.М. Михайлов, Л.В. Белова // Вопросы экономики и права. – 2015. – № 10. – С. 48–52.
17. Носков В.А. Проблемы управления развитием формальных институтов / В.А. Носков, Н.О. Михаленок // Известия Самарского научного центра Российской академии наук. – 2006. – Т. 8. – № 4. – С. 956–963.
18. Прушківська Е.В. Роль формальних і неформальних інститутів у формуванні секторальної структури / Е.В. Прушківська // Бюлетень Міжнародного Нобелівського економічного форуму. – 2013. – № 1(6). – С. 275–282.
19. Панеях Э.Л. Формальные правила и неформальные институты их применения в российской экономической практике / Э.Л. Панеях // Экономическая социология. – 2001. – Т. 2. – № 4. – С. 56–68.
20. Фролов Д.П. Имеют ли институты значение для пространственной экономики? / Д.П. Фролов // Пространственная экономика. – 2015. – № 1. – С. 14–37.
21. Цветкова Г.С. Взаимодействие формальных и неформальных институтов рынка: теоретико-методологические аспекты / Г.С. Цветкова // Теория и практика общественного развития. – 2013. – № 9. – С. 287–292.
22. Pejovich S. Law, tradition, and the transition in Eastern Europe // The Independent Review. – 1997. – Vol. II. – № 2. – P. 243–254.
23. World Bank. World Development Report 2002: Building Institutions for Markets. – Oxford: Oxford University Press, 2002. – 254 p.
24. Тенденції тіньової економіки в Україні (I квартал 2016 року) [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.me.gov.ua/Documents/List?lang=uk-UA&id=e384c5a7-6533-4ab6-b56f-50e5243eb15a&tag=TendentsiiTinovoiEkonomiki>.
25. Schneider F. The Size and Development of the Shadow Economies of Ukraine and Six Other Eastern Countries over the Period of 1999 – 2015 / F. Schneider // Економіка розвитку. – 2016. – № 2(78). – С. 12–10.